

Ғылыми дискурстағы когнитивтік модельдер (метафоралану)

Қазақ тіл білімінде ғылым тілін тану қазіргі уақытқа дейін дәстүрлі-құрылымдық, функционалды-стилистикалық бағытта жүзеге асып келді [1; 2; 3], дегенмен тіл білімінде өріс алып отырған жаңа бағыттарға (когнитивтік) сай зерттеуге деген талпыныс та жоқ емес [4]. Ендігі міндет – жалпы ғылым тілі тәрізді тілдің өзінше бір функционалды аумағын құрайтын, қазіргі терминмен айтқанда, дискурстың өзіндік түрін жанаша зерттеуді әрі қарай тереңдете түсу болмақ. Бұл бізге не береді дейтін сауалға келетін болсақ, когнитивтік бағыт жалпы ғылым атаулының тілдік табиғатын, болмысын түсінуге септігін тигізеді, өзекті тақырыпқа айналып отырған әлемнің тілдік бейнесінің құрамдас бір бөлігі ретінде «әлемнің ғылыми бейнесін» қалыптастыруға жол ашады, ғылыми ойлау мен оның тілдік тұрғыдан бейнеленуіндегі, көрініс табуындағы амал-тәсілдерді, белгілі бір заңдылықтарды ашуға мүмкіндік береді, жалпы ғылыми ойдың әуел бастағы қалпы мен оның модельдік сипат алуының тілдік көріністерін анықтайды.

Бұл мақалада ғылыми дискурстағы метафоралану негізінде пайда болатын когнитивтік модельдердің жай-күйі сөз болады, негізінен гуманитарлық ғылым деректері бойынша олардың тілдік көрінісі талданады, түсіндіріледі.

Мына бір нәрсені айта кеткен жөн: әдетте ғылым туралы сөз болғанда ойлаудың рационалдылығы, жасанды интеллект мәселесі еске түседі. Ал когнитивтік болса, осыларға керісінше бағытты көздейді, адам ойлауының алгоритмдік және атомистік емес табиғатын түсіндіруді, тілді ойлаудың ажырамас бір бөлігі ретінде санай отырып, оның барлық психикалық және когнитивтік үдерістерге қатысатындығын танымдық тұрғыдан модельдеу аспектісінде қарастыруды қолдайды.

Ғылым тілін дискурстық негізде қарастыру – ғылымның мәнін қарым-қатынас аясында зерттеумен тығыз байланысты. Өйткені *дискурс* дегеніміздің өзі – белгілі бір саладағы қарым-қатынастың жүзеге асу тәсілдерін анықтайтын, мәтіндер жиынтығы ретінде жүзеге асатын, тілдік құрылымдардың өзіндік (стилистикалық) түрлері қатысатын, белгілі бір қарым-қатынас аясында қабылданған әлемді бейнелеудің ерекше тәсілдерін бойына сіңіретін коммуникативтік және тілдік белгілердің (параметрлердің) жиынтығы [Мына еңбекті қараңыз: 5].

Когнитивтік модель ұғымына келетін болсақ, ол тілдің когнитивтік үдерістің бір түрі екендігін, табиғи тілдегі категоризациялау үдерісінің сипаттамасы болып табылатын ұғым.

Ж.Манкеева: «Тіл мен ойлау бірлігінің өзіндік ерекше қасиеттерін тіл білімінің дәстүрлі, «таза», тілдік жеке ғылым саласы шеңберінде зерттеу мүмкін емес. Оған қажет ғылыми парадигма – когнитивті лингвистика, онымен сабақтас этнолингвистика, психолінгвистика, социолінгвистика т.б. тұтасуы. Осы тұтастық адам санасы қалай құрылған, адам дүниені қалай таниды, қабылданған мәліметтер қалай танымға айналады, менталдық кеңістіктер қалай жасалады деген сұрақтарға жауапты тілдің терең құрылымдарын зерттеу арқылы анықтайды...» [6, 40-41 бб.] деп жазады.

Осы айтылғанды негізге алсақ, ғылыми дискурстағы менталды кеңістік қалай қалыптасады, қандай модельдер үлгісінде жасалмақ, олардағы метафоралану сипаты қай дәрежеде көрініс бермек деген сауалдар зерттеу тақырыбы үшін өзінің тартымдылығын арттыра түседі.

Ғылыми дискурста ақпараттың берілу тәсілдері әрқашан өзекті болған. Когнитивтік бағыт аясында көптеген зерттеушілер метафоралық модельдерге назар аударып жүр. Ғылыми танымдағы метафоралану үдерісіне орай мынадай көзқарас кездеседі: метафора – ғылыми ойлаудың негізін қалайтын базистік тетік, ғылыми қызметің негізгі қағидасы. Ғылым саласы тұтас алғанда да, сондай-ақ жекелеген салалары да табиғаты жағынан виртуалды салалар тәрізді метафоралық тұрғыдан модельденеді. «Метафора – тұжырымдау мен танудың бір үлгісі. Ол – жаңа ұғымдарды жасай отырып, жаңа ұғымның қалыптасуына тікелей әсер ететін маңызды фактор...» [7, 281-б.].

Метафоралық модельдеудің классикалық үлгісін қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салған Ахмет Байтұрсынұлы ұсынады. Сәулет өнері мен сөз өнерінің ұқсастық жақтарын сипаттай келіп, метафораның эвристикалық және ақпараттық сыйымдылығын орынды пайдаланған. Әлемді түсінудегі интуитивті және рационалды тәсілдерді метафоралау механизмі арқылы біріктірген. Қараңыз: *«Сөзден әдемілеп әңгіме шығару өнері үй салу өнеріне ұқсас. Үй салуға мәселен, түрлі зат керек. Ол керек зат – топырақ болса, оны біріктіріп илейді, иленген балшықтан кірпіш құяды. Кірпішті қалап, неше түрлі үй қылып шығарады. Үйдің жақсы-жаман болып шығуы балшығынан да, кірпішінен де болады. Кірпіш қандай жерде қалай қаланып, қандай үй болып шығуы жасаған жобаға қарай болады. Негұрлым жоба жасайтын сәулет өнерпазы қиялға бай болса, соғұрлым салған үй сәулетті, әдемі болып шығады»* (А. Байтұрсынов, Шығармалары, 148-б.).

«Сөздер мен «топырақтан иленген кірпіштің» функцияларын салыстыра отырып, тілші адам әрекетімен жасалатын өнер атаулының ең басты бір заңдылыққа бағынатынын таныды, ол – ақыл мен қиялды сабақтастыра білу, кез келген іске барша зейінмен қарау. Осыған орай, автор

«Дыбыстан құралып, сөз жасалған, кірпіштен қалап, түрлі үй жасау сияқты, сөзден бірігіп түрлі әңгімелер айтылады. Үйдің түрлі болып шығуы – балшығынан, кірпішінен, әсіресе қалауынан болатын сияқты, әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, сөзінен, әсіресе сөздің тізілуінен... Сондықтан мәнісінің зоры кірпіштің қалауында, жобаның жасауында болған сияқты, әңгіменің әдемі болып шығуы сөздің тізілуі мен әңгіме айтушының пікірлеуінде. Неғұрлым сәулет өнерпазы қиялға бай болса, соғұрлым үй де сәулетті әдемі болып шығатыны сияқты, неғұрлым жазушы қиялға бай, пікірге шебер болса, соғұрлым шығарған сөз пікірлі, әсерлі әдемі болып шықпақ... Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сипатын тану, заңдарын білу – бұл үйге керек заттардың сыр-сипатын білу сияқты нәрсе» деген тұжырымын да сол аналогиялық қабылдаудың ұстанымына сүйене дамытты» [7, 215-б.].

Зерттеуші Э.Оразалиеваның түсіндіруіндегі Байтұрсыновтан алынған осы мысалдар ғылым саласындағы метафораның рөлін әу бастан күшті болғандығын көрсетеді.

Метафоралану үрдісі кейін де жалғасын тауып отырған. Метафоралану белгілі бір ғылыми мәселелерді қабылдауды сол халықтың танымына, тәжірибесіне жақындатады және сол арқылы ғылымның түсініктілік деңгейін арттырады. Ғылыми нысан мен ұлттың рухани және материалдық тәжірибесіне негізделеді. Осыған орай модельдер пайда болады. Айталық, Қ.Жұбановтан алынған мына үзіндіні «нысан – шаруашылық» моделіне жатқызуға болатын тәрізді:

...Сонымен Телжанның шығармаларында қазақ тілінің бет-аузы көріне алмай қалған. Оның мақсаты қазақ тілінің қасиеттерін, өзгешеліктерін көрсетіп беру болмай, қазақ тілі заңдарын формашыл грамматика шеңберіне қалай да болса сыйдыру ғана болатын. Қойына өлшеп қорасын салмаған. Даяр қораға әкеп қамаған. Сондықтан басқа тілдерге өлшеп салынған форма қорасының түкпірлерінде бос қалған алаңдар да болғаны сияқты, тарлық етіп, тоқты-торымның сыймай қалғаны да болған (Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Өңд., 3-бас. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010, 34-б.).

Мысалда тіл біліміндегі теориялар сөз болады, басқа тілдегі тіл теорияларын механикалық түрде қазақ тіліне көшіру жайы айтылған, сол бағытта «қойына өлшеп қорасын салмаған», «даяр қораға әкеп қамаған», «қорасының түкпірлерінде», «тоқты-торымның сыймай қалуы», «қазақ тілінің бет-аузы» тәрізді метафоралық қолданыстар пайдаланылады. Ең бастысы, осы жолдарды оқыған адам қазақтың жанына жатық көріністер негізінде ғылыми мәселенің жай-күйін бағамдайды.

Келтірілген мысалдар – метафоралану – ғылыми ойлаудың негізін қалаған базистік тетік (механизм) болып табылатындығын дәлелдейді.

Авторлар дискурсқа тән негізгі жағдайларды сақтай отырып, нысанды өзіндік тану арқылы өзіне жақын келетін модельдерді таңдайды, нақтылайды, я болмаса мәтін аясында өзгертіп қолданады. Жаңа білімді игеру барысында бұл модельдер онтологиялық дәрежеге ие болады да, нақты білім қалыптастыру үшін қызмет етеді.

Ғылымды іргелі және қолданбалы деп бөлудің өзінде метафоралық модель жатыр, іргелі ұғымында («ірге», «қабырға» семалары) «іргетас», «ғимарат», «құрылыс» мәніндегі түсініктер бары рас, айталық, «іргетас» маңызды бөлік, онымен ғимараттың беріктігі байланысты. Сондай-ақ, А.Байтұрсынұлының сөз өнері ғылымын құрылыс саласымен салыстыра көрсетуі де осыған келіп саяды.

Когнитивтік тіл біліміндегі әлем бейнесін модельдеуге бағытталған әдістер ғылыми дискурстағы кеңістік қатынасының берілу жолдарын айқындау үшін пайдалы. Кеңістік ұғымы ғылыми дискурс үшін аса маңызды болып табылады. Ғылыми қарым-қатынас осы кеңістікте жүзеге асады, сондықтан белгілі бір танымдық үлгілер (модельдер) негізінде тілдік құрылымдар арқылы қалыптасатын кеңістіктік қатынастарды табу, берілу тәсілдері мен қолданылу деңгейлерін анықтау ғылыми дискурстың менталды кеңістігін көрсету болып табылады.

Ғылым дегеніміздің өзі – физикалық кеңістік (ғылыми сала) ретінде қабылданады. Ғылыми кеңістік аясына кез келген дерексіз ұғым енуі мүмкін, сонымен бірге зерттеу нысаны, зерттеуші ғалымдар, пікірлестер мен қарсыластар, өзара ғылыми байланыстар т.т. енеді.

Кеңістік қатынасы тік (вертикал) және көлденең (горизонталь) бағдармен сипатталатыны белгілі. Ғылыми дискурс үшін тік бағдар «жоғары деңгей / төмен деңгей» ұғымдарымен байланысты. Көлденең белгі ғылымның түрлі салаларына және олармен шектесетін, түйісетін тұстарын байланысты түсіндіріледі. Мысалы: *Тірі организм биологиялық құбылыстардың қатарына жатса, тіл қоғамдық құбылыстардың қатарына жатады* (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 6-б.).

Ал *Абайдың тілі – кең тақырып* (Р. Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 9-б.) немесе *Абай қаламынан шыққан әдебиет дүниелерінің тілін жеке алып суреттемес бұрын, сол Абай тұсында, айналасында қазақ тілінде тағы да қандай әдебиеттер болды дегенді санап алуға тура келеді* (Сонда, 19-б.) мысалдарындағы «кең», «тұсында», «айналасында» ғылыми кеңістіктің қаншалықты ауқымдылығын, тереңділігін және ғылыми дискурстың сол тереңдікті айқындау әрекеттерін көрсетеді.

Айталық, зерттеу нысанына байланысты «тереңдік» өлшемі қолданылады, «тереңдік» негізгі кеңістік деңгейінен төмен орналасады да, «тереңдіктегі жасырын» нысанды айқындау – әр сала бойынша іске асырылатын ғылыми іс-әрекеттің мақсаты болып табылады. Мысалы:

*Физика фундаментальдық ғылымдар қатарына жатады. Қазіргі заман талабына сай, техниканың жедел дамуына байланысты бұл пәнді **терең, жан-жақты игеру** біздің болашақ техника саласында қызмет ететін инженер мамандарымызды теориялық және практикалық жағынан дайындауда шешуші рөл атқарады (А.Қ.Ахметов. Физика, 3-б.).*

Осыған байланысты академик Ә.Қайдардың **«індеме зерттеу»** («төркіндете зерттеу» термині де бар) метафоралық қолданысын алуға болады. Ғалым бұл қолданыстың мән-жайын былайша түсіндіреді: «...Тіл байлығын этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеудің тағы бір принципін біз «індеме зерттеу» деп атадық. Аңшылар лексиконында: **«аңды індетіп алу»** – тазылардан қашып келіп, жан сауғалап, кез келген інге тығылған аңдарды (түлкі, қасқыр, қарсақ, борсық т.б. аңшы амалдап, су құйып, түтін салып, таяқ жүгіртіп т.т.) қолға түсіру әдісі.

«Индете зерттеу» деп шартты түрде алынып отырған бұл терминнің мәнісі – зерттеушінің тілімізде күнделікті айтылып, жазылып жүрген («қолбала, елгезек») сөздермен ғана шектеліп қалмай, не өзі білетін, шеті көрініп тұрған, не ұмыт болған тіл фактілерінің «ізіне түсіп», лексикалық қордың қойнау-қалтарынан іздеп тауып, түп-тамырымен қопарып, түбегейлі айқындауға тырысу деген сөз. Сонда ғана этнос табиғатын толық танып-білуге қажетті тілдік фактілерді, сол фактілердің қабатында, астарында, қайнар көзінде жатқан небір ғажайып этнолингвистикалық деректерді тауып, сөйлетуге болады. Олардың «ірілерін» ғана емес, «майда-шүйделеріне» дейін түгел қамту ләзім. **«Индете зерттеуге»** әрбір зат пен құбылыстың, ұғым мен түсініктің жеке бастарын ғана емес, олардан туындап, өркендеп, бұтақтап, балалап, тарап жатқан туындыға да қатысты дүниенің бәрін (олардың атауы арқылы) түгел қамту міндеті де жатады...» (Ә.Қайдар Әбдуәли. Қазақ этнолингвистикасы, 494-495 бб.).

Мұның бәрі «тереңдіктегі жасырын» нысанды айқындау – бір ғылыми жұмыспен шектелмейтінін, «бір еңбектің ішінде талдау мүмкін еместігін», оларды ажыратып, айырып, саралап талдау керектігін көрсетеді.

Мысалы: *Сөз жоқ, Абайдай жазушының тілін осы айтылған жақтардан түгел қамтып, **бір еңбектің ішінде талдау мүмкін емес. Және осылардың баршасы бір-екі зерттеушінің үлесіне тиюі тағы шарт емес.***

*Біз бұл жұмысымызда Абай тілін жоғарыда көрсетілген аспектілердің **бірінен гана алып таңдадық** (Р.Сыздықова Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 10-б.).*

*Ал бұлардың дәл қайсылары қай топқа жататынын осы үлгілердің бәрінің тіліне жан-жақты лингвистикалық талдау жасап барып **айырып, орындарын көрсету** – келешектегі міндеттеріміздің бірі (Сонда, 35-б.).*

Егер ғылыми сала үшін әлем түсінікті, түсініксіз, танылған және танылмаған, зерттелген (игерілген) немесе белгісіз болатын болса, мұндай

модельдер соларды тануға, жеткізуге мүмкіндік береді. Ғылымның терең қатпарын игеруге арналған менталды іс-әрекеттердің жиынтығын көрсетеді. Қабылдау үдерісі таным нысанының бөлшектелуіне тікелей байланысты, айталық, жіктеу, ажырату, бөлу, топтастыру т.б. Келтірілген мысалдар соны білдіреді. Қандай да бір нысанның түрі ғылыми танымның аясына түсе отырып, оның негізгі ерекшеліктерін сақтау арқылы бөлшектенетін конструктивті ұғым ретінде көрініс табады.

Сөйтіп, ғылыми дискурс үшін кеңістік – «кен», «қазына» тәрізді онтологиялық модельдермен шектесіп жатады. Онтологиялық білім қалыптастыру, әлем жайындағы бастапқы түсініктер – ғылыми дискурсты модельдеудің алғашқы кезеңіне тән. Дж.Лакофф пен М.Джонсон «онтологиялық метафора» терминін енгізген: *Онтологиялық метафора* – эмоцияны, оқиғаларды, әрекеттер тізбегін белгілі бір зат немесе субстанция ретінде қарастырудың амалы. Когнитивті терминдер сөздігінде оған «абстрактылы ұғымдардың кеңістіктегі шекарасын анықтау» деген анықтама берілген [Бұл жайында қараңыз: 7, 282-283 бб.]. Н.А.Мишанкина дискурсивті-онтологиялық метафора терминін ұсынады. Ғылымның көрсетуінде, бұл термин – дискурсты жеке менталды сала ретінде онтологизациялау қызметін атқарады [8].

Модельдеудің бұл кезеңінде физикалық құбылыстардың абстрактілі аяға көшуі сипатталады. Мысал ретінде Ә.Қайдардың келтірген мәтінін алуға болады, онда ғылыми нысандардың зерттелуі барысындағы зерттеу әрекеттерінің нақтылықтан дерексіздік сипат алуы жақсы түсіндірілген: *«...әрбір зат пен құбылыстың, ұғым мен түсініктің жеке бастарын ғана емес, олардан туындап, өркендеп, бұтақтап, балалап, тарап жатқан туындыға да қатысты дүниенің бәрін ... түгел қамту міндеті де жатады»*. Осындағы табиғаттағы өсімдік дүниесіне тән әрекеттің (бұтақтау, өркендеу) абстрактілі құбылыстардың (бұл жерде – тілдік деректер) өзіндік «өмірін», дербестігін көрсету үшін қолданылып тұр. Автор қолданысындағы «балалау» етістігі де жан-жануарға тән әрекетті абстрактілік сапада қолданудың жарқын мысалы. Модельдеудің бұл үлгісін «нысан – өсімдік дүниесі», «нысан – жан-жануар» деп көрсетуге болатын тәрізді. Бұл модельдер ғылыми нысанның жақындастығын, байланыстылығын, сатылы байланыс болатындығын бейнелеу үшін қолданылады және ол ғылыми дискурс үшін қажет.

Кеңістік ұғымы мен көзбен көру (визуалды) арқылы қабылдаудың тығыз байланысы бар, бұлардың бірқатарын «таным – көрім (видение)» моделін репрезентациялайтын модельдеуге жатқызуға болады. Мұндай модельдер ғылыми дискурстағы «көрнекілік қағидатын» айқындайды және оның қолданысы таным мен түсініктілік деңгейінің дискурс үшін маңыздылығын көрсетеді. Мына мысалдарға назар аударайық:

1) *Соңғы кездердегі зерттеулерге қарағанда, XV ғасырдан, қазақ халқының этникалық тұтастық болып құрылған кезінен басталған қазақ әдебиеті келесі ғасырлар бойына үзілмей келгенін байқаймыз* (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 25-б.); 2) *Демек бұл анықтамаға қарасақ, осы күнгі жазба тілімізде қолданылатын ...* (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 30-б.); 3) *Ойлауды екі түрлі апектіде қарауға болады: зерттеушілер ойлауды сөз еткенде, біріншіден, оны ұғым, байымдау формаларында болатын абстракті мазмұн, абстракті процестер түрінде қарайды да, екіншіден, қабылдау мен елестерді образы түрінде болатын сезім-образдардың мазмұны ретінде қарайды* (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 45-б.); 4) *Осыларды келтіре отырып, Қ.Жұбанов олардың қазақша баламаларын көрсетеді* (І.Кеңесбаев. Профессор Құдайбергелі Қуанұлы Жұбанов / Кітапта: Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, 19-б.).

Осы сөйлемдердегі қыстырмалар өздерінің негізгі мәндерімен (салыстыру мағынасындағы) қоса дискурс аясында жүзеге асатын ғылыми іс-әрекеттің белгілі бір дәрежедегі нәтижесін көрсету үшін қолданылған. Ғылыми кеңістіктегі авторға дейінгі бар ақпаратты қажетіне жарату, бір қарағанда, көзге байқала бермейтін дискурс ішіндегі мазмұнды көрсетеді және бұл дискурсивтік-когнитивтік талдау жүргізу барысында ғана анықталады. Дәстүрлі-функционалдық тәсіл сөйлемдердегі бар мағынаны назарға алса, дискурсивтік-когнитивтік мәнмәтін арқылы өмір сүретін, ойлау тәжірибесі мен когнитивтік операциялар негізінде қалыптасатын, модельдену сипаты болатын үзіктерді айқындайды. Мұндай үзіктер тіл мен ойдың жалғастығын ғана емес, дискурстың, соның ішінде мәтіннің түзілу заңдылықтарын құрайды. Мысалдар кеңістіктегі жалпылаушы таным мен автордың өзіндік танымын (ғылыми нысанға қатысты көрімін) ұштастыратын қызмет атқарады.

Осы орайда функционалды-стилистикалық зерттеулерде мәтіннің ұғымдық-логикалық жағын, орамдылығын арттырады деп көрсетілетін [3, 207-215 бб.] байланыстырғыш құралдарды да аталған модельді құрайтын бірліктердің қатарына жатқызуға болады. Өйткені кез келген ғылыми мәтін байланыстырғыш құралдарсыз жазылмайды, олар мәнмәтінді байланыстыруда белсенді қызмет етеді. Мысалы:

Төл сөз де, төлеу сөз де, ортақ төл сөз де-белгілі бір ойды екінші біреуге жеткізудің әр түрлі жолдары. Сондықтан, олардың мазмұны ұқсас, тіпті, бірдей болатыны түсінікті. Міне, осы ұқсастық олардың бір-бірімен алмасуының мол мүмкіндігі барын көрсетеді. Мұның өзі, айталық, төл сөз түрінде келген сөйлемді бөгде сөздің басқа түрлеріне айналдыру ыңғайында да байқалады...(Сөз өнері). Мәтін үзіндісінде қарамен көрсетілген *тіпті, міне, мұның өзі, айталық* тәрізді сөздер жеке сөйлемдер арасындағы

байланысты күшейтіп, логикалық ойдың қозғалысы солғын тартып, бір жағынан, автор мен оқушы арасындағы қарым-қатынас та бәсеңдеген болар еді.

Қысқасы, революциядан бұрын Абайдың баспаға шығуы зор қадірлі тарихтық іс болғанымен, ойдағыдай шыға алмаған (М. Әуезов); Түптеп келгенде, мұның бәрі таптық айқастың жеделдеуіне әкеліп соқтырады (XIX ғасырдағы қазақ ақындары); Демек, бұлардағы аға сөзі осы күнгі «жасы үлкен ер адам» мағынасынан басқарақ қолданыста тұрғанын аңғартады (Р. Сыздықова. Сөздер сөйлейді); Міне, педогогика тарихы осыларды баяндайды (М. Жұмабаев) және т.б.

Дискурс тұрғысынан келгенде, бұл ғылыми танымның визуалды ақпаратпен байланысын көрсетеді, байланыстырушы құралдар жоғарыда аталған көрнекілікті күшейту мақсатында қызмет етеді. Мәтін авторы тақырыпты (нысанды) өз оқырмандарымен бірлесе отырып қарастыру интенциясын көздейді. Олардың ғылыми дискурстағы қолданысы зерттеу нысандары мен түрлі үдерістерді қабылдаудың жолдарын модельдеуге мүмкіндік береді, зерттеліп (қарастырылып) отырған нысанның зерттеушінің кеңістіктік ұстанымына қатыстылығын көрсетеді.

Әдетте ғылыми нысанның көп қырлы болып келетіндігі айтылды. Тіл ғылымына қатысты Ә.Қайдардан келтірілген мысалдан оны мынадай метафоралық қолданыс арқылы байқаймыз: «лексикалық қордың қойнау-қалтары...», «түп-тамыры...», тілдік фактілердің «қабаты», «астары», «қайнар көзі», «ірілері», «майда-шүйделері» т.т. Демек, көп қырлы нысанды көзбен қабылдаудың енді бір қыры – нысанның барлық тұстарын бірмезгілде айқындау мүмкін еместігі. Осыған орай белгілі бір тақырыпты зерттеу – нысанның бір қырын тануға арналады. Зерттеу нысаны жайында толыққанды әрі шынайы мәлімет алу үшін оны **жан-жақты зерттеу** қажет:

Сонымен қатар, аналитикалық химияның мақсаты анализдің, аналитикалық әдістердің теориялық негіздерін жан-жақты және кеңінен зерттеу, әр түрлі ортада элементтер мен олардың қосылыстарының болу формаларын, агрегаттық күйін оқып үйрену, координациялық қосылыстардың тұрақтылығын және құрылысын, құрамын анықтау, заттардың термиялық, оптикалық, электрохимиялық, магниттік және т.б. сипаттамаларын зерттеу (А.Ж.Сейтеметбетова, С.С.Лиходий. Биологиялық химия, 7-б.).

Ғылыми дискурста қабылдаудың анатомиялық-физиологиялық шектеулігі зерттеу нысандарының зерттеу назарына алынған/алынбаған ретінде беріледі және нысанды таңдау, қарастыру барысында бұл маңызды белгілердің бірі болып саналады. Тілдік жағынан бұл әртүрлі жолдармен беріледі: *алғаш, алғаш рет, тұңғыш, дәстүрлі зерттеу, ертеден* т.т.

Сексенінші жылдары ес құбылыстарын зерттеу лабораторияда тұңғыш жүргізіле бастайды... Тоқсаныншы жылдарда француз психологы А.Бине (1857-1911) алғаш рет ойлау процесіне тәжірибе жасады (Қ. Жарықбаев. Психология, 14-б.); Осылай болғандықтан, философтар мен лингвистер бұл мәселеге (тілдің таңбалық сипаты туралы мәселеге) ертеден бері-ақ назар аударып келеді (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 58-б.).

Ғылыми дискурс үшін маңызды модель тірі/жанды ұғымдарының жансыз нәрселермен байланысынан өрбиді. Жанды және жансыз арасындағы мұндай байланыстың бір көрінісі – белгілі бір ғылыми мәселелердің өзектілігіне орай туындайды.

Ғылымды ментальды кеңістік ретінде түсіну жансыз бен жандының әрекетін байланыстырады. Мәселен, ғылыми салалардың адам әрекетін атқаруы осымен байланысты. Мынадай сөйлемдерді кез келген саладан кездестіруге болады:

Биохимия тіршілік туралы ғылым, яғни тіршілік ету процесеріндегі заттардың құрамын, энергия алмасуын және олардың бірімен-бірінің тығыз байланыста екендігін молекулалық деңгейде зерттейтін ғылым...

Биохимия ХІХ ғасырдың аяғына жақын физиология мен органикалық химия ғылымдарынан жеке ғылым ретінде бөлініп шықты (А.Ж.Сейтеметова, С.С.Лиходий. Биологиялық химия, 5-б.) немесе Аналитикалық химияның мақсаты жаңа анықтау әдістерін зерттеу немесе белгілерін жетілдіру, сондай-ақ анализдерді тәжірибе жүзінде іске асыру болып табылады (Қ.С.Құлажанов. Аналитикалық химия).

Келтірілген сөйлемдердің негізгі мағынасы «Биохимия зерттейді», «Биохимия бөлініп шықты», «аналитикалық химияның мақсаты ... іске асыру» тәрізді болып келеді. Егер *Д.И.Менделеев* өзінің *бірінші статьясында-ақ элементтер қасиетінің периодтылығының мәнін бірінші болып бағалады, ол элементтердің топтық ұқсастығын маңызды деп санағаны соншалықты, қажет болған жағдайда элементтер ретін, олардың атомдық салмағының мәніне қарсы өзгертіп отырған* іспеттес сөйлемдерде субъектінің іс-әрекеті нақты көрініс табатын болса, алдыңғы сөйлемдерде мұндай қызмет жансыз сала атауларына жүктелген. Жансыз бен жанды арасындағы бұл байланыс нысанды таным үшін бейімдеуге мүмкіндік береді. Ғылыми дискурстағы іс-әрекеттерді, қозғалысты модельдеу тәсілдерін анықтайды.

Үлкен рөлге ие, үлкен рөл ойнайды, өзіндік орны бар тәрізді қолданыстар ғылыми дискурстағы шындықты бейнелеудің өзіндік жолдарын көрсетеді. Ғылыми дискурс үшін бұлар екіншілік модельдейтін жүйе болып табылады және динамикалық сипатта өріс алады. Екіншілік болатын себебі олардың жалпы шындықты модельдеудің ежелгі және дәстүрлі тәсілі

ретіндегі алғашқы қызметі бар, әсіресе салт-дәстүр мен бейнелеу саласы. Ғылыми дискурста ойын моделі түрлі аспектілер бойынша қолданылады, осы модель бойынша метафоралану ойынның түрлі ерекшеліктерін, шартын қамтиды. Ойын – әдетте белгілі бір талаптар бойынша жүзеге асатыны белгілі, кейді виртуалды шындықты жасау үшін қолданылады. Мысал үшін *тарих сахнасында, әлемдік аренада, рөл атқару* тәрізді әсіресе, гуманитарлық салада көп ұшырасатын метафоралану құбылыстарын алуға болады:

Жалғастылық принципінiң әдеби тәсiлдердi шыңдай түсуде, әдеби нормаларды тұрақтандыруда үлкен рөл атқаратыны және мәлiм (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 46-б.).

Қабылдау (ұғу, түсіну) театрдағы рөл арқылы орындалады. Жекелеген кеңістік ретінде актердің қызметі мен сипатына ие, оны мына сөйлемдерден көреміз: 1) *Иштей сөйлеудің негізінде туған ойдың толық көрінісі дыбыстан сөйлеуде іске асады* (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 54-б.); 2) *Әсіресе поэзия жанрында жазған қаламгердің тілін тану деген сөзді оның поэтикалық тәсілдерін, ол тәсілдердің тілдегі көрінісін зерттеу деп танимыз* (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 9-б.); 3) *Абайдың шеберлік лабораториясына үңілмес бұрын, оның сөздік құрамы мен грамматикасын таза лингвистикалық тұрғыдан тіркеп, жүйелеп талдап шығу қажеттігі сезіледі* (Р.Сыздықова. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі, 10-б.). Мысалдардағы қарамен терілген көрініс, шеберлік лабораториясы тәрізді ұғымдар әдетте театр (сахналық көрініс), ондағы актерлардың шеберлігімен байланысты болып келеді.

Сурет (картина) ғылыми дискурс үшін маңызды болып табылады, өйткені ғылымдағы көп нәрселер, жалпы мәселелер, жекелеген жайттар көз алдымызға сурет күйінде елестейді, сондықтан бұл ұғымның модельдену барысы да дискурс үшін өзекті болады:

Сондықтан қалған деректер мен автордың өзі келтірген дәлелдеріне қарап отырып, ол кісінің лингвистикалық білімінің қаншалықты терең болғанын, әр алған тақырыбын, жазған мәліметін ғылыми-теориялық тұрғыдан қалай қорытып, мазмұнын байытып, түйіндегенін көз алдыңызға айқын елестетесіз (І.Кеңесбаев. Профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбанов / Кітапта: Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, 18-б.).

Мәтін лингвистикасында мәтіннің туу (пайда болу) заңдылықтары ерекше қаралады, мұндай заңдылықтар ғылыми мәтіннің қалыптасуында да маңызды болып саналады. Когнитивтік тұрғыдан келгенде, таным үдерісінде ежелден бар ойлау, әлемді қабылдау үлгілері ғылыми таным үшін де белгілі бір дәрежеде рөл атқарады. Ғылыми тақырыптың, саланың, мәселенің өрістеуіне, мәтін, мәтін үзгі ретінде түзілуіне және қазақ тілінің ойлаудың ұлттық ерекшелігіне сәйкес тілдік құралдары негізінде түзілуіне қызмет

етеді. Қазақ тіліндегі ғылыми дискурстың жалпыадамзаттық, әмбебаптық мәселелерін өзіндік тұрғыдан баяндауға жол ашады.

Сөйтіп, сөз болған модельдер ғылыми дискурстағы коммуникативті-когнитивті кеңістікті қалыптастырады, соны ұйымдастыруға қызмет ететін басты тетік. Метафоралану үдерісі осы орайда білімді онтологизациялау ролін атқарады, ғылыми қатынас пен ғылыми қызмет жүзеге асатын ғылыми дискурстың метафоралану кеңістігін айқындайды, метафораланудың ғылым атаулыға да жат емес екендігін, таным үдерісіндегі әлеуетін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Амирова Ж.Р. Влияние русского языка на формирование научного стиля казахского языка. Автореферат ... канд. филол. наук. Алматы, 1983.

2. Құрмамбаева Ж.Д. Қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік әдебиет стилінің қалыптасуы (XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басы). Филол. ғыл. канд. ... авторефераты. Алматы, 2003.

3. Әлісжанов С. Ғылыми прозаның синтаксисі (құрылымдық және коммуникативтік негіздері). Алматы: Арыс, 2007.

4. Тілембекова А. И. Ғылыми - техникалық мәтіндердің (ФТМ) лингвопрагматикалық құрылымы (Электроника және байланыс салалары бойынша). Филол. ғыл. канд. ... авторефераты. Алматы, 2004.

5. Букейханова Р.К. Субъективный аспект когнитивного механизма обработки дискурса // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков: Материалы международной научно-практической конференций, посвященной 10-летию независимости РК и 60-летию КазГУМОиМЯ им. Абылайхана. Ч.1. – Алматы, 2001, 72-75 бб.

6. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, 2001, №4. - 39-44 бб.

7. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы: «Ан Арыс», 2007.

8. Мишанкина Н. А. Лингвокогнитивное моделирование научного дискурса. Автореферат ... докт. филол. наук. Томск, 2010.

Дереккөз әдебиет (мысалдар алынған):

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Өнд., 3-бас. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.

3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. А., Санат, 1993.

4. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. А., Арыс, 2004.
5. Ахметов А.Қ. Физика (оқулық). Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті. А., 2000.
6. Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасы // Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014.
7. Сейтембетова А.Ж., Лиходий С.С. Биологиялық химия. А., Білім, 1994.
8. Жарықбаев Қ. Психология: Арнаулы орта оқу орындары оқушылары мен пединституттардың педагогика және бастауыш мектеп әдістемесі факультеті студенттеріне арналған оқулық. А., “Білім”, 1993.
9. Құлажанов Қ.С. Аналитикалық химия. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық. Алматы: “Білім”. 1994.

Резюме

Когнитивные моделирование путем метафоризаций в казахских научных дискурсах

В статье рассматриваются когнитивные модели формировавшихся на основе метафоризации в научном дискурсе. На материале, в основном, гуманитарных наук интерпретируются, объясняются языковые преобразования и особенности когнитивных моделей, характерных казахскому научному мышлению.

Summary

Cognitive modeling by metaphor in the Kazakh scientific discourse

The article examines cognitive models formed on the basis of metaphor in scientific discourse. On a material mainly humanities interpreted, explained the language of transformation and especially cognitive models, typical Kazakh scientific thinking.